*Александрова Г. О.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератури
і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного університету*

ТРАДИЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО НУАРУ В РОМАНІ ДАНІЕЛЯ ПЕННАКА «УСЕ ДЛЯ ЛЮДОЖЕРІВ»

Анотація. Статтю присвячено дослідженню жанру нуару у французькій літературі. Розкрито національні особливості «чорного роману», історію його виникнення і вплив американської літератури. У розвитку французького нуару виділяємо два етапи. Перший починається із 1945 року, коли видавництво «Галлімар» здійснило випуск «Чорної серії», що являла собою переклад американських романів французькою мовою. Другий етап характеризується появою наприкінці 60-х років нео-нуару, що відмовляється від шаблонів і на перший план виводить героя-аутсайдера. Представниками «чорного роману» є П'єр Маньян, Фред Варгас, Естель Монбрен, Крістіан Жак, Даніель Пеннак та ін.

Роман «Усе для людоджерів» Даніеля Пеннака був написаний у 1985 році і поклав основу для створення серії романів про Бендамена Малоссена та його родину «Сага про Малоссенів». Дія роману відбувається в середині 80-х років ХХ століття. Головний герой – Бенжамен Малоссен – тридцятирічний чоловік, який разом зі своїми молодшими братами і сестрами живе в бідному кримінальному паризькому районі Бельвіль. Поліція вважає Бена причетним до вибухів у магазині, де він працює. Тому герой разом зі своєю родиною змушений проводити власне розслідування. Назва роману є алюзією до «Дамського щастя» Еміля Золя, а образ магазину є, з одного боку, метафорою суспільства споживання, а з іншого – ареною, де під час Другої світової війни відбувалися страшні ритуальні вбивства маленьких дітей.

Французький роман-нуар позиціонує себе як літературу протесту, продовжує традиції натуралістичного роману, демонструє світову кризу та зміни, викликані нею. Песимістичний погляд на людину в романах «чорної серії» спричинений наслідками Другої світової війни, відголоски й болючі рани якої продовжують нагадувати про себе протягом усього ХХ століття: різке зростання меншин, швидкий розвиток міст, що збільшують розрив між соціальними класами, розвиток бандитизму, пов'язаний із заборонаю, атмосфера тривожності, спричинена економічною кризою і неспокійним політичним кліматом між двома війнами.

Ключові слова: роман, нуар, детектив, французька література, «чорний роман», Друга світова війна, суспільство споживання.

Постановка проблеми. Проблема жанрової дефініції детективної прози в літературі залишається однією з найнеоднозначніших. Дослідники виділяють численні жанрові модифікації сучасного детективу, вплив на нього інших видів мистецтва – від кінематографу до фотографії. Окреме місце в цій ієрархії займає жанр нуару, який має визначальні особливості залежно від національної літератури. У Франції нуарністю

позначається серія романів про Малоссена Даніеля Пеннака, якого називають визнають одним із найбільш творчих комічних письменників кінця ХХ – початку ХХІ століть. З огляду на це цілком виправданим є аналіз особливостей жанру нуару у творчості згаданого автора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даніель Пеннак – сучасний французький письменник. Його романи відомі у всій Європі та за її межами. Однак українським читачам він став відомий із 2015 року, коли роман «Усе для людоджерів» вийшов у перекладі Марини Марченко у видавництві «К.І.С.». Цим пояснюється відсутність досліджень творчості Даніеля Пеннака у вітчизняному літературознавстві. Виняток становлять праці Інеси Єрмоленко із застосуванням методів лінгвістичного аналізу. Серед зарубіжних дослідників до окремих аспектів творчості французького письменника зверталися П'єр Мікуель, П'єр Вердагер, Ів Рутер, Марі Франс-Руар. Отже, відсутність цілісного літературознавчого аналізу роману «Усе для людоджерів» з урахуванням своєрідності нуару зумовлює актуальність теми нашої роботи.

Мета статті – дослідити традиції французького нуару в романі Даніеля Пеннака «Усе для людоджерів».

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ століття значної популярності набуває детективна проза в найрізноманітніших жанрових модифікаціях (шпигунський, кримінальний, психологічний, «крутий» роман, полар та ін.). У 1945 році відоме французьке видавництво «Галлімар» під керівництвом редактора Марселя Дюамеля почало випускати популярну «Чорну серію» («Série noire»), що складалася переважно з перекладів американських романів. Головним завданням нової серії була популяризація жанру «чорного роману», а також витіснення попередніх серій (наприклад серії «Ле маск»). У програмній декларації, що супроводжувала вихід романів, указувалося на такі риси нуару, як песимістична тональність творів, аморальна проблематика, показ дій корумпованої поліції, неможливість розкриття таємниці або її повна відсутність. Романи «чорної серії» мали викривальний характер: «...залишається дія, тривога, насильство у всіх своїх видах, і особливо в найбільш ганебних – катуваннях і звірячих убивствах. Як у гарних фільмах, душевні стани будуть проявлятися лише у вчинках, і читачам, жадібним до літературних інтроспекцій, доведеться звернутися до духовної гімнастики протилежного напрямку. Тут буде також любов – переважно тваринна, – неприборкані пристрасті, нещадна ненависть, тобто всі ті почуття, які в поліцейському суспільстві можуть знайти собі прояв лише як виняток, але які тут будуть дуже звичною монетою і <...> будуть проте сповнені гумору, чорного або рожевого – все одно» [4].

Першими творами «чорної серії» у Франції були перекладні романи англійців Пітера Чіні, Джеймса Хедлі Чейза, американця Рейдмонда Чендлера. Трохи пізніше з'явилися і французькі твори, проте довгий час зберігали тональність і стиль американських детективів, місцем дії залишалася Америка, а автори писали під іноземними псевдонімами.

Власне французький «чорний роман» (*roman noir*), де місце дії – Франція, а герої – французи, представлений іменами Лео Мале, Альбера Симонена, Огюста Ле Бретона та інших. Цей роман суттєво відрізняється від американського.

Термін «нуар» (*noir*) сягає своїм корінням французького кінематографу, зокрема детективних фільмів «чорної серії», оскільки на основі багатьох літературних творів складалися кіносценарії, та й самі письменники цілеспрямовано писали для кіно. Серед специфічних рис французького нуару більшість дослідників виділяють такі: герой, який найчастіше змушений самотійно вести розслідування, оскільки стає підозрюваним, або об'єктом полювання злочинців, або жертвою; суб'єктивний характер творів (герой-наратор, крізь призму бачення якого зображуються події); натуралістичні, сексуально відверті подробиці, груба лексика; похмурий образ міста, що наповнює твір відчуттям невідворотності катастрофи, безвихідності становища героя, приреченості; часто песимістичний фінал.

Попри ці узагальнення проблема жанрової дефініції роману нуару у французькій і світовій літературі лишається відкритою: «Не є чітко окресленою і сутність літературного нуару – його то звужують до однієї з формул «крутого детективу», то поширюють на велику кількість романів із похмуро-депресивною тональністю, що виходять за рамки власне детективу чи бойовика» [5, с. 243].

Новий роман-нуар під назвою нео-полар (*neo-polar*) з'явився після 1968 року і став популярним у роботах 1980-х років: «Усі автори нуарівського роману розділяють бунтарський погляд на суспільство та його інститути, виступають проти формального дослідження в літературознавстві, бажаючи відмовитися від шаблонів і зробити роман-нуар повноцінною літературою, а також відчувають симпатію до героїв-маргіналів (безробітних, безхатченків, терористів, зневірених, убивць, злочинців), відкинутих суспільством і відісланих до околиць міст або диких ксенофобських провінцій» [6, с. 830]. Представниками нуару у Франції в другій половині XX століття є П'єр Маньян, Фред Варгас, Естель Монбрен, Енн де Лесселюк, Крістіан Жак, Даніель Пеннак та ін.

Автор численних романів, творів для дітей, есеїв, сценаріїв, корсиканець за походженням, Даніель Пеннак (фр. Daniel Pennac, справжнє ім'я Даніель Пенначіоні, Daniel Pennacchioni) народився 1 грудня 1944 року в Касабланці в Марокко. Мати домогосподарка, батько – військовий, тому родина часто змінювала місце проживання: від Південно-Східної Азії (Індокитай) до Африки (Алжир, Ефіопія) і Європи. Численні подорожі розвинули в майбутнього письменника відкритість і толерантність. На заваді його успішного навчання, за словами самого Д. Пеннака, постала дитяча дизорфографія. Але саме завдяки постійному читанню йому вдалося отримати диплом бакалавра. У шкільні роки він захоплюється творчістю В. Шекспіра, Т. Харді, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, М. Лермонтова. Із 1969 року працює шкільним учителем у паризькому районі Бельвіль. Нині Д. Пеннак живе в Парижі зі своєю другою дружиною письменницею Веронік М. Ле Норманд.

Есе Д. Пеннака «Як роман» (1992) стало бестселером у Франції. Він говорить про те, що із самого дитинства всі люблять книжки, але, дорослішаючи, забувають про це. Він засуджує батьків і систему освіти, які не прищеплюють дитині любові до книжки і читання. Діти читають класичні художні твори лише в навчальних закладах, але не читають задля особистого задоволення, не читають саме так, як подобається їм. Д. Пеннак прагне показати не світ споживацтва, а інший, книжковий світ, який живе за своїми власними законами, поза добром і злом, часом і простором, світ, який дає змогу мріяти.

Його перші літературні спроби були відкинуті в більшості видавництв, але один провідний редактор надіслав автору аргументований розбір його творів і порадив удосконалювати літературний дар. Два роки, з 1978 по 1980, Д. Пеннак провів у Бразилії, де і вирішив для себе писати книги для дітей. До цього періоду і належать його відомі твори «Куть-кутько» (1982) і «Око вовка» (1984). Надалі він виступав як автор політичної сатири. У 1985 році, працюючи викладачем світової літератури, Д. Пеннак укладає парі з товаришем, що зможе написати детектив із «чорної серії». Так, цього ж року роман «Усе для людоджерів», дія якого відбувається у великому французькому супермаркеті, з'являється у видавництві «Галлімар» в серії «Фоліо».

Роман настільки зацікавив читачів, що письменник вирішив продовжити історію про Бенжамена і створив так звану «Сагу про Малоссенів», до якої згодом увійшли «Фея Карабіна» (1987), «Маленька торговка прозою» (1989), «Пан Малоссен» (1995), «Пан Малоссен у театрі» (1996), «Християни і маври» (1996), «Плоди пристрасті» (1997). Усі ці романи також із великою майстерністю створені в детективно-гумористичному жанрі. Через двадцять років письменник продовжив легендарну сагу романами «Справа Малоссена – Вони брехали мені» (2017) та «Моєму братові» (2018).

У романі «Усе для людоджерів» основою для дії стають вулиці і нетрі Парижа 1980-х років, зокрема різнонаціональний і кримінальний район Бельвіль. Проте головні події відбуваються у великому торговельному центрі – Магазині. Назва роману Д. Пеннака відсилає до «Дамського щастя» Е. Золя, в центрі зображення якого великий магазин, де можна знайти абсолютно все.

Д. Пеннак оживлює образ Магазину, порівнюючи його з кораблем, в якого «серце таки б'ється», а всередині вирує життя: «Тож я проникаю всередину і мене одразу затоплює світлом... Усе це світло, що спадає беззвучним каскадом з висот Магазину, відбивається, спалахуючи в дзеркалах, на міді духових інструментів, на вікнах, на штучних діамантах, розтікається проходами, припорошує вас лелітками душі – все це світло не освітлює, воно витворює окремий світ» [2, с. 29]. Потужність Магазину настільки велика, що навіть після чергових вибухів він швидко відновлює свою роботу, набирає «крейсерську швидкість» і «тримається фарватеру, уникаючи вибухових трапунків» [2, с. 44]. Начинням магазину є не лише товар, а й дирекція, охоронці, продавчині, які «розпродують своє життя», «клієнти, які вигадують собі потреби, радіші перед товарною ряснотою», «різномасті злодюжки, багаті, бідні, молоді, старі, чоловіки, жінки» [2, с. 104]. Головною метою функціонування цієї великої системи є «продаж, продаж, продаж», що викликає алюзію до роману Р. Стівенсона «Острів скарбів» і вигуку капітана Флінта – «Піастри! Піастри! Піастри!» – як вираження духу століття. Д. Пеннак таким

чином засуджує суспільство споживання, яке призводить до втрати ідеалів, до зубожіння людських душ і як наслідок, до кривавих злочинів.

Магазин має давню історію, в його надрах схована страшна таємниця про криваву діяльність угруповання «Капля 111», до якого входило шестеро людоджерів. У 1942 році, коли Магазин було зачинено на шість місяців (повторюваність сакрального числа шість), у підвалах вони чинили ритуальні вбивства маленьких дітей. Ними керувала відмова від моральних кодексів та ідеологічних настанов, упевненість у вседозволеності, поклоніння містиці Моменту і віра в те, що все можливо: «Додайте до цього жорстоку критику матеріалізму, який робить людину заклопотаною і завбачливою – купівля-продаж речей, що виявляє мерзотне сподівання на краще майбутнє. Забудьмо про завтра! Хай живе ця мить!» [2, с. 221].

Згадка про людоджерів у назві роману Д. Пеннака може належати до групи «Капля 111», до страшних снів, які переслідують Малюка і до людоджерів із його улюбленої картини Франсіско Гої «Сатурн, що пожирає своїх дітей». Роман пронизаний болючими моментами пам'яті французької історії 1930–1940-х років, пов'язаної з фашистською діяльністю: «Така моралізаторська тональність спрямована на те, щоб викликати відчуття відрази і підкреслити безумство, духовну хворобу того періоду, антиматеріалістичний гнів із приводу ідеологічних спалахів» [9, с. 106]. Звернення до трагічних сторінок історії вказує на прагнення Д. Пеннака очистити колективну пам'ять.

Французький роман-нуар позиціонує себе як література протесту: продовжуючи традиції натуралістичного роману, демонструє світову кризу та зміни, викликані нею. Песимістичний погляд на людину в романах «чорної серії» спричинений наслідками Другої світової війни, відголоски й болючі рани якої продовжують нагадувати про себе протягом усього ХХ століття: різке зростання меншин, швидкий розвиток міст, що збільшують розрив між соціальними класами, розвиток бандитизму, пов'язаний із забороною, атмосфера тривожності, спричинена економічною кризою і неспокійним політичним кліматом між двома війнами. Війна для людини стає своєрідним тригером, а почуття відрази – особливістю роману-нуару. У цьому контексті справедливо видається думка Д. Пеннака: «Індивідуальне щастя має приносити суспільні вигоди, в іншому випадку суспільство – це просто хижачка мрія».

Іронічний стиль Д. Пеннака дає змогу дослідити й викрити абсурдність суспільства споживання. Уже з перших сторінок роману Бенжамен Малоссен зображується як молодий чоловік із відділу технічного контролю, на плечі якого лягає відповідальність за якість усього товару великого торговельного центру. Але така робота, за словами Бена, – «цілкова фікція». Насправді ж він нічого не контролює, а виконує роль цапа відбувайла: «... коли клієнт звертається зі скаргою, мене викликають до бюро реклаमाцій і дають нещадного прочухана. Мої обов'язки полягають у тому, щоб під зливою звинувачень набувати такого скрушеного, такого жалюгідного вигляду і впадати у такий глибокий відчай, що клієнт зазвичай забирає свою скаргу, щоб не обтяжувати сумління моїм самогубством, і все закінчується полюбовно, з мінімальними втратами для Магазину. Отак. За це мені платять» [2, с. 62]. Герой стає частиною системи споживання, але усе його нутро бунтує проти цього обману: «Платня зависока за те, що я роблю, але замала за те, як мене від цього нудить» [2, с. 25]. Детективний персонаж

не є гарантом морального порядку. Його нав'язують як свого роду самотнього лінчувача, який намагається відстояти власне бачення справедливості. Події в романі свідчать про нерівність у суспільстві, яке претендує на статус прогресивного.

Напередодні Різдва і впродовж кількох наступних місяців у магазині п'ять разів спрацьовує вибухівка і щоразу на місці злочину опиняється Бенжамен, через що поліція вважає його головним підозрюваним. Таким чином, він потрапляє в опозицію до влади, хоча сам не позбавлений позитивних рис. Він виховує і забезпечує усіх своїх братів і сестер, допомагає їм із навчанням, дає поради і підтримує. Але він не супергерой, його переслідують відчуття страху перед в'язницею, оскільки для поліції він головний підозрюваний, катастрофізму і неминучості людських жертв внаслідок вибухів.

Кожного вечора Бен розповідає своїм братам і сестрам історії про вибухи, в яких дійовими особами стають його родина, колеги і поліцейські. Саме ці оповіді допомагають йому викрити злочинців. У такий спосіб головний герой одночасно виступає в ролі підозрюваного, слідчого, свідка і оповідача. Ця модель оповіді допомагає, по-перше, будувати різні гіпотези шляхом зіставлення початкового стану і кінцевого, який представляє елементи в зворотній формі, по-друге, дає змогу Бенжамену бути не тільки учасником подій, а й стороннім споглядачем, тобто об'єктивно оцінювати ситуацію. Відповідно, сюжет рухається за цією схемою до самої розв'язки. Ів Рейтер у «Вступі до аналізу роману» зазначив, що така оповідь стосується організації двох основних способів нарації: дієгезису та мімезису. У романі Д. Пеннака «Усе для людоджерів» відбувається чергування цих способів нарації, однак дієгезис відходить на другий план, оскільки читач знає, що історія буде розказана оповідачем, а мова персонажів буде опосередкована мовленням оповідача. Діалоги між різними персонажами, домінування прямого стилю вказують на перевагу мімезису. З іншого боку, в романі діє гомодієгетичний тип оповідача, оскільки він присутній у творі і веде оповідь як персонаж. У цьому випадку він не просто свідок подій, але й герой своєї оповіді. Тому з погляду внутрішнього фокусування його можна зарахувати до автодієгетичного оповідача.

Роман Д. Пеннака насичений натуралістичними подробицями, що характерно для поезики нуару. Гіперреалістична манера письма автора, детальний опис понівечених вибухами тіл («Труп належить чоловікові близько шістдесяти років... його череву розкидано довкола тіла. Бомба розірвала його майже навпіл» [2, с. 14], «шматки м'яса скрізь» [2, с. 15], «два тіла, водночас перемішані і розкидані, лежать у жахливому кривавому болоті» [2, с. 48]), очікування катастрофи створюють гнітючу атмосферу і відчуття повторюваності історії. Шість стариганів-людоджерів продовжують ритуальні вбивства, але тепер вони знищують себе самі: «Убиваючи себе у призначений день, вони поважали вирок зірок, зберігаючи водночас особисту свободу <...> підриваючи себе на очах у всіх саме в тому місці, де вони жили найповнішим життям, вони подарували собі останню велику радість. Повний апотеоз» [2, с. 222]. Образ людоджерів стає алегорією історії, яка пожирає молодість і невинність, а Магазин – своєрідною лабораторією для нових демонологічних дослідів і збочень.

Висновки. Характерною рисою роману «Усе для людоджерів» є звернення до гострих соціальних і моральних проблем. Автор майстерно показав, що зло не зникає з часом, воно не відходить у минуле разом із молодістю сектантів-людоджерів,

навіпаки, воно зберігає свій потенціал. Людожери Д. Пеннака – це жажливе породження міжвоєнного періоду, небезпечні провидці, які пов'язують споживацтво з гріхом цивілізації. Їх переслідує ідея очищення світу від людства будь-якими засобами (П'єр Вердагер). Визначальними рисами французького нуару є своєрідна авторська інтонація, замкнутість, повторюваність подій, напружена атмосфера, передчуття катастрофи, натуралістичні деталі, герой-жертва, і він же підозрюваний, який сам змушений вести розслідування. Стил ь Д. Пеннака відрізняється легкістю й простотою, наближений до розмовного.

Література:

1. Жиркова М.А. «Крутой детектив», «черный роман», нуар и полар: немного терминологии. *XXI Царскосельские чтения* : материалы междунар. науч. конф., 25–26 апр. 2017 г. Санкт-Петербург : ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2017. Т. I. С. 333–338.
2. Пеннак Даниель. Усе для людожерів. Київ : «К.І.С.», 2015. 228 с.
3. Пеннак Даниель. Как роман. Москва : Самокат, 2011. 160 с. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=22669 (дата звернення: 11.12.2020).
4. Райнов Б. Черный роман. Москва : Прогресс, 1975. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1011123/Raynov_-_Chernyy_roman.html (дата звернення: 10.12.2020)
5. Філоненко С.О. «Маленька самотня людина в нічному місті»: урбаністика в стилі нуар у сучасному українському детективі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2014. Випуск III. С. 243–248.
6. Miquel Pierre, *Littérature XXe siècle*. Paris: Bertrand Dreyfus, 1992. P. 830.
7. Reuter Yves. *Introduction à l'analyse du roman*. Paris: Bordas, 1991. P. 123.
8. Rouart Marie-France. *L'exhibition des interdits*. Daniel Pennac, *Au Bonheur des ogres*. URL: <https://books.openedition.org/pur/48217> (дата звернення 22.01.2021).
9. Verdager Pierre. *La séduction policière*. Alabama: Summa Publications, 1999. P. 106.

Aleksandrova G. Traditions of French Noir in Danniel Pennac's Novel "The Scapegoat"

Summary. The article focuses on researching the genre of noir in French literature. National features of noir fiction, history of origin and influence of American literature were elaborated. The article distinguishes two stages of French noir development. The first one started in 1945 when publisher Gallimard edited Black series, the translation of American novels into French. The second stage is characterized by appearance of neo-noir in the late 60s which refused any models and highlighted an outsider as a protagonist. The representatives of noir fiction are Pierre Magnan, Fred Vargas, Estelle Monbrun, Christian Jacq, Danniel Pennac, etc.

Danniel Pennac's novel "The Scapegoat" was written in 1985 and put a basis for creating series of novels about Bandaman Malaussene and his family The Mallaussene Saga. The story is set in the middle 80s of the 20th century. The main character Bandaman Mallaussene, 35 years' old man, lives in a poor criminal Parisian neighborhood Belleville along with his younger brothers and sisters. Police considers him involved into explosion in the shop where he works. So he and his family have to conduct their own investigation. The title of the novel is an allusion to Emile Zola's book *The Ladies Paradise* and the image of the store is on one hand a metaphor for consumer society, on the other hand it's the scene of little children's terrible ritual killings during the World's War II.

French noir fiction positions itself as literature of a protest, it continues traditions of naturalistic novel, displays world's crisis and changes caused by it. Pessimistic view of human in the novels of black series is caused by consequences of the World's War II, echoes and injures of which still have effect on the 20th century: sharp rise of minorities, fast urban development that increases social gap, criminal rise, atmosphere of anxiety caused by economic crisis and turbulent political climate between two wars.

Key words: novel, noir, detective, French literature, black novel, the World's War II, consumer society.